

СТАТУТ 1588 ГОДА - ІСТОТНЫ ЭТАП У РАЗВІЦЦІ НАЦЫЯНАЛЬНАГА ПРАВА

Т.І.Доўнар, БДУ

У XVI ст. у Вялікім княстве Літоўскім, палітыка-эканамічным цэнтрам якога былі беларускія землі, пачынаюцца значныя палітыка-эканамічныя пераўтварэнні, неабходнасць якіх тэрэтычна абгрунтавала інтэлектуальная эліта грамадства - кола беларускіх мысліцеляў і дзяржаўных дзеячоў высокага кшталту (Ф.Скарына, С.Будны, А.Волян, А.Валовіч, М.Радзівіл Чорны, Л.Сапега і інш.). Менавіта іх ідэі і намаганні сталі падставай для актыўнага развіцця заканадаўства, што і было азначана прыняццем трох сістэматызаваных зводаў законаў - статутаў 1529, 1566, 1588 гадоў.

Існуе меркаванне, што падрыхтоўка трэцяга Статута 1588 года, які пачаў распрацоўвацца адразу пасля заключэння Люблінскай уніі 1569 года, на заключным этапе перайшла да павятовых соймаў. Гэты факт сведчыць аб пашырэнні ў ВКЛ дэмакратызму праватворчага працэсу. Работу статутнай камісіі ўзначальвалі высокакваліфікаваныя правазнаўцы - канцлер А.Б.Валовіч і падканцлер Л.І.Сапега. У 1584 годзе работа над Статутам была скончана, але паколькі новы закон ігнараваў Люблінскую ўнію, Польшча адмаўлялася зацвердзіць Статут на сойме Рэчы Паспалітай. Каб захаваць вялікакняжацкі трон, Жыгімонт III зацвердзіў Статут уласным прывілеем ад 28.01.1588 года [2, с.173]. У параўнанні з папярэднімі статутамі новы звод законаў меў не толькі большы аб'ём (14 раздзелаў уключалі 488 артыкулаў), але і лепш распрацаваную юрыдычную тэрміналогію і значна дакладнейшую сістэму размяшчэння прававога матэрыялу [1]. Пры падрыхтоўцы Статута былі вырашаны складаныя тэрэтычныя задачы, у тым ліку адна з галоўных – удасканалена выпрацаваная раней ўласная сістэма размяшчэння прававых нормаў у залежнасці ад іх зместу і важнасці.

Шмат увагі Статут надаваў канстытуцыйнаму праву, нормы якога ўтрымліваліся больш за ўсё ў першых трох раздзелах. Статут з'яўляўся не толькі зводам законам, які ўтрымліваў нормы ўсіх галін тагачаснага права, але па сутнасці і сваеасаблівай канстытуцыяй феадальнай дзяржавы. Аб гэтым сведчаць перш за ўсё замацаваныя ім важнейшыя канстытуцыйныя прынцыпы: суверэнiтэт дзяржавы (тэрытарыяльную цэласнасць дзяржавы і недатыкальнасць яе межаў замацаваў арт.1 трэцяга раздзела), прыярытэт пісанага закона, роўнасць усіх свабодных людзей перад законам, індывідуалізацыя адказнасці, прэзумпцыя невінаватасці і інш. Статут замацаваў не толькі палітычныя і эканамічныя правы шляхты, але і права кожнага свабоднага чалавека на ўласнасць, на ахову жыцця, гонару, маёмасці, на судовую абарону. Складальнікі Статута вырашылі шэраг прававых праблем у духу прагрэсіўных прававых тэндэнцый. Так, нормы Статута забаранялі вялікаму князю надзяляць землямі і пасадамі чужаземцаў, абавязвалі усіх службовых асоб, у тым ліку і самога манарха, дзейнічаць у межах закона, абараняць інтарэсы дзяржавы і народа. Менавіта ў XVI ст. не толькі звяртаецца ўзмоцненая ўвага на суверэнiтэт і незалежнасць дзяржавы, але і пачынае акрэслівацца ўяўленне аб адзіным грамадзянстве, бо пад тэрмінам “Літва” разумелася ўся дзяржава, палітыка-эканамічным цэнтрам якой была Беларусь, а пад назвай “літвін” – яе грамадзянін. Разуменне адзінага грамадзянства пачынае

дамінаваць над рэлігійнымі плынямі ў дзяржаве. Статут дэкларуе свабоду хрысціянскага веравызнання, пазначаючы, што правы даюцца асобам “...так латынскага закону, яко и греческого”, абавязвае вялікага князя “покой посполитый межы розорваными и розными людми в вере и набоженстве заховывать» (р.3, арт.3). Фактычна Статут стаў адным з першых еўрапейскіх прававых актаў, які заканадаўча замацаваў прынцып рэлігійнай верацярпімасці.

Увесь Статут 1588 г. пранізвала ідэя прававой дзяржавы, адной з падстаў якой стаў замацаваны ім прынцып падзелу ўладаў - заканадаўчая улада належыла сойму, выканаўчая - вялікаму князю і радзе, судовая - судовым органам [2, с.174]. Значную ўвагу Статут надаваў сойму – сваеасабліваму федальнаму парламенту, у склад якога ўваходзілі паны радныя, вярхі каталіцкага і праваслаўнага духавенства, буйныя радавітыя феадалы, службовыя асобы (у тым ліку і мясцовыя), а таксама прадстаўнікі павятовай шляхты, якія выбіраліся на мясцовых соймках. Галоўная роля ў кіраванні дзяржавай належыла радзе (панам радным), якая была распарадча-выканаўчым, заканадаўчым, кантралюючым і судовым органам дзяржавы. Пры адсутнасці манарха яна дзейнічала самастойна. У раду ўваходзілі вышэйшыя службовыя асобы дзяржавы (фактычна міністры феадальнай дзяржавы) – маршалак земскі, канцлер, падскарбі, гетман, біскупы і інш., а таксама буйнейшыя радавітыя феадалы, кіраўнікі мясцовай адміністрацыі і некаторыя іншыя асобы. Барацьба ўнутры пануючага класа прымушала раду дзейнічаць з асцярогай і з мэтай заручыцца падтрымкай шырокіх пластоў шляхты - склікаць соймы.

Статут даволі дакладна вызначаў парадак дзейнасці сойма і павятовых соймкаў. Нават гаварыў аб тым, якія месцы займаюць павятовыя паслы і якім парадкам яны галасуюць (р.ІІІ, арт.6,7). Пачатак працы соймкаў і пытанні для абмеркавання на іх вызначаліся ў вялікакняжацкіх лістах, якія пасылаліся ў мясцовыя суды за два тыдні да адкрыцця соймкаў. Аб гэтым судовыя возныя публічна павінны былі апавясціць увесь «шляхецкі народ», усе «станы». Аб'явы аб соймках абавязкова вывешваліся у людных месцах. У Статуце вызначалася нават іерархія службовых асоб, якія прымалі ўдзел у працы соймкаў: мясцовы ваявода, каштэлян (а дзе яго не было – павятовы маршалак), затым падкаморы, харужы, суддзя, падсудак, войскі, стольнік, падстолій, земскі пісар, іншыя ўраднікі, паны і астатняя шляхта (р.ІІІ, арт.6).

Да выключнай кампетэнцыі сойма закон адносіў выбранне вялікага князя, абвясчэнне вайны, збор ваенных падаткаў, прыняцце законаў і некаторыя іншыя пытанні. Так, у арт.6 трэцяга раздзела гаварылася: “Уставуем для лепшого порядку во всех речах и способов ку справедливости и обороне, и жбы з волею всех на сойме potrzeby земские становили и отправованы были”. Пасля заключэння Люблінскай уніі 1569 года перад кожным пасяджэннем агульнага сойму Рэчы Паспалітай склікаўся ў Слоніме сойм Вялікага княства Літоўскага, на якім выпрацоўваліся інструкцыі павятовым дэпутатам. У Статуце гаварылася: ”абы до две недели мають вси станы того паньства Великого князства, так панове рада их милость, яко и послове земские, зъезд свой вольный мети у Слониме. И там, знесши впосродок себе инструкцыи всех земель и поветов, мають межы себе намовы спольные в милости братерской о всех потребах земских чинити, приведечисе до одного слушного зрозуменья и уваженья речей...” (р.ІІІ, арт.8).

Важным у Статуце было заканадаўчае замацаванне палажэння, якім манарх абавязваўся не парушаць дзеючых прывілеяў, уставаў, земскіх вольнасцей і старых звычаяў, а новыя законы і уставы прымаць толькі на сойме з ведама паноў радных і “произвольна всих станов, сойму належачих” (р.ІІІ, арт.15). На соймах выпрацоўвалася тактыка палітычнай дзейнасці шляхты, вялася ўнутраная барацьба паміж рознымі палітычнымі групамі. Соймы прымаліся рашэнні адносна агульнага накірунку знешняй і ўнутранай палітыкі дзяржавы.

Тэарэтычна больш дакладна ў Статуце былі выкладзены палажэнні аб абмежаванні ўлады манарха, адзінстве права на ўсё тэрыторыі дзяржавы і адносна ўсіх свабодных людзей, што сведчыла аб тэндэнцыі фарміравання новай, буржуазнай правасвядомасці. Шматлікія нормы Статута сведчаць, што заканадаўца імкнуўся прытрымлівацца прынцыпаў законнасці і справядлівасці ва ўсіх праваадносінах і абараняць не толькі саслоўныя правы шляхты, але асабістыя правы і інтарэсы кожнага чалавека. Невыпадкова ў яго артыкулах часта ўтрымліваецца зварот да ўсіх людзей, гаворыцца, што ўсе «почоншы от вышшого стану аж до нижшого», «так вбогие, якое и богатые», павінны судзіцца «ровно а одностайным писаным правом» (р.І, арт.1 і інш.). У прадмове да Статута Леў Сапега, спасылаючыся на аўтарытэт старажытных мысліцеляў, гаворыць, што закон з’яўляецца мундштуком або удзілам, які стрымлівае беззаконнасць і сцвярджае, што людзі з’яўляюцца нявольнікамі закона для таго, “абысьмы вольности уживати могли» [1, с.47].

Шматлікія нормы Статута сведчаць аб яго гуманістычнай накіраванасці. Л.Сапега ў прадмове прама заяўляе, што “чоловеку почтивому ничего не маеть быти дорожшого над вольность”. Менавіта таму закон забараняе аддаваць у вечную няволю свабодных людзей, замяняе назву “чэлядзь нявольная” на “чэлядзь дваровую”, нават дазваляе завяшчаць маёмасць на карысць былых нявольнікаў. Гуманізм Статута асабліва праяўляецца ў артыкулах, прысвечаных жанчынам. Закон дэкларуе права жанчын па сваёй волі выходзіць замуж, валодаць маёмасцю, забараняе цяжарную жанчыну прысуджаць да смяротнага пакарання, абараняе жыццё жанчыны двойным крымінальным штрафам (галоўшчынай) і нават умешваецца ў прывілею царквы на развод мужа і жонкі. Аб ідэі гуманізму сведчаць артыкулы, якія прадугледжваюць вызваленне ад пакарання псіхічна хворых людзей і тых, хто знаходзіўся у стане неабходнай абароны, а таксама непаўналетніх злачынцаў, прычым узрост крымінальнай адказнасці павялічваецца з 14 (як было ў Статуце 1566 г.) да 16 гадоў.

Статут рэгламентаваў адказнасць за правапарушэнні абавязкова ў судовым парадку і ў адпаведнасці з законам (р.І, арт.2), прычым адказваць павінен быў толькі сам злачынец, а не яго сям’я: «Теж уставуем, иж нихто ни за чий кольвек учинок не маеть каран и сказован быти, только тот, который в чом сам винен зостанеть, гды ж того право божое и справедливость хрестиянская учить» (р.І, арт.18). Суддзяў Статут абавязваў судзіць справядліва, ўлічваць усе абставіны справы, а ў выпадку няўпэўненасці – схіляцца да вызвалення падсуднага ад пакарання (р.ІV, арт.3). Цікава, што ў некаторых выпадках закон прадугледжваў вызваленне ад пакарання пры здзяйсненні злачынства “па глупству”, напрыклад, пры пашырэнні лжывых вестак у адносінах самога вялікага князя, калі б хто «з глупства або шаленства в том выступил» (р.І, арт.4). Прынцып прэзумпцыі

невінаватасці, уведзены Статутам 1566 г., пашыраўся на простых людзей (р. XIV, арт. 3). Прагрэсіўнай для свайго часу была норма, адпаведна якой за забойства простага чалавека шляхціц не толькі караўся штрафам, як было і раней, але мог быць пакараны смерцю (р. XII, арт. 1). Тым самым быў пакладзены пачатак рэалізацыі пастулата аднолькавасці пакаранняў для ўсіх людзей.

Статут быў адным з першых еўрапейскіх законаў, які ўсталёўваў нормы, накіраваныя на ахову прыроды, падтрыманне і павелічэнне яе рэсурсаў. Ён замацаваў парадак карыстання зямельнымі ўгоддзямі, лясамі, рэкамі, азёрамі, рэгламентаваў пытанні палявання, рыбалоўства, бортніцтва і інш. Пад аховай закона знаходзілася флора і фауна. Напрыклад, у артыкулах дзесятага раздзела гаварылася: за разбурэнне лебядзінага гнязда спаганяецца штраф тры рублі грошаў, сакалінага – шэсць рублёў, за учыненне ляснога пажару – вінаваты за свой кошт пакрываў страты і г.д.

Цікавым у Статуце было тое, што ён нават рэгламентаваў правілы дарожнага руху: “А воз порожний маеть уступовати возу наложеному, пеший - езному, езний – возу. А то если бы тесная дорога была, яко на мостех и в иных злых разех, а часу зимнего, гды снег бывает великий, мають, поткавшись, дорогу по половицы делити, а один другого спихати не маеть” (р. IX, арт. 32). У гэтым жа артыкуле гаварылася таксама, што дарогі павінны быць “так широкие, абы на полтора прута быти могли”.

Статут 1588 года фактычна завяршыў прагрэсіўную для свайго часу судовую рэформу, якая адбывалася на працягу XVI ст. [3]. Чацвёрты раздзел Статута непасрэдна быў прысвечаны судоваму ладу і судаходству. У ім гаворыцца аб дзейнасці выбарных, адзеленых ад выканаўчай улады земскіх судоў (арт. 1), аб забароне сумяшчэння судовых пасадаў з адміністрацыйнымі і духоўнымі пасадамі (арт. 2), аб працэсуальных гарантыях абароны правоў асобы у судзе, у тым ліку і аб праве на адваката (арт. 57-59) і інш. Закон рэгламентаваў дзейнасць новых судоў – падкаморскіх і земскіх, апошнія з якіх з’яўляліся выбарнымі, адзеленымі ад адміністрацыі. Суддзі, да якіх прад’яўляўся шэраг патрабаванняў і якія прыносілі пры ўступленні на пасаду прысягу аб сумленным і справядлівым выкананні сваіх абавязкаў у адпаведнасці з законамі дзяржавы, выбіраліся на судовыя пасады пажыццёва на павятовых соймаках ўсёй мясцовай шляхтай. У судаходства паступова ўводзяцца такія прагрэсіўныя прынцыпы, як вуснасць, галоснасць, спаборнасць працэсу. Значнае развіццё ў Статуце атрымаў інстытут адвакатуры. Так, рэгламентаваліся правы і абавязкі «пракуратараў» і гаварылася, што ўдовам, сіратам і бедным людзям патрэбна «дармо прыдавати» адвакатаў (р. IV, арт. 57).

Судовая ўлада вялікага князя была значна абмежавана заснаваным у 1581 годзе Галоўным судом (Трыбуналам) – вышэйшай апеляцыйнай інстанцыяй ВКЛ, якая разглядала скаргі на рашэнні мясцовых судоў. Галоўныя суддзі выбіраліся штогод на павятовых соймаках з ліку мясцовай шляхты. Трыбунальскія сесіі адбываліся кожны год 22 тыдні ў Вільні і напераменку праз год па 22 тыдні – у Мінску або Наваградку. Асобную катэгорыю трыбунальскіх спраў складалі скаргі на пазাপраўныя дзеянні і злоўжыванні мясцовых службовых асобаў і мясцовых суддзяў. Рашэнні Галоўнага суда (дэкрэты і інш.) былі канчатковымі і абскарджанню не належылі. Закон клапаціўся аб ахове аўтарытэту суда. Так, за праяўленне непавагі да суддзяў прадугледжвалася крымінальная адказнасць. Самі

суддзі абавязваліся судзіць справядліва, а пры ажыццяўленні правасудддзя не павінны былі нікога ганьбаваць. За за неправамерныя дзеянні яны неслі адказнасць. Гарантыямі справядлівасці судовых рашэнняў з'яўлялася права на абскарджанне судовых пастанаў, наяўнасць інстытута адвакатуры, заканадаўчае замацаванне прынцыпаў адказнасці за віну, у судовым парадку і ў адпаведнасці з законам.

Прагрэсіўныя палажэнні Статута 1588 года значна паўплывалі на ўсё наступнае заканадаўства, у тым ліку знайшлі адлюстраванне у Канстытуцыі Рэчы Паспалітай 1791 года. Нават праз 200 гадоў ён лічыўся адным з самых дасканалых законаў Еўропы, аб чым гаварыў на сойме 1791 г. знакаміты палітычны дзеяч Рэчы Паспалітай Гуга Калантай [1, с.38]. Гэты выдатны помнік права неаднойчы перакладаўся на іншыя мовы, службы ўзорам кадыфікацыі заканадаўства для іншых дзяржаў. Польскі вучоны Ю.Бардах пісаў, што Статут выкарыстоўваўся ў XVII - XVIII ст. ў польскіх судах [4, с.35]. Расійскія вучоныя (М.Ф.Уладзімірскі-Буданаў і інш.) адзначалі, што ён выкарыстоўваўся пры падрыхтоўцы Саборнага улажэння 1649 г., для чаго быў перакладзены на рускую мову. Значэнне Статута ўзрастала ад таго, што ён быў адразу ж надрукаваны ў Віленскай тыпаграфіі на беларускай мове, чым вельмі ганарыліся заканадаўцы і што рабіла яго даступным шырокаму колу насельніцтва. Л.І.Сапега з гонарам падкрэсліваў: «А если которому народу встыд прав своих не умети, поготовю нам, которые не обчим яким языком, але своим власным права списаные маем и каждого часу, чого нам потреба ку отпору всякое кривды, ведати можем» [1, с.48]. Юрыдычная каштоўнасць яго была настолькі значнай, што і пасля далучэння Беларусі да Расійскай імперыі ён заставаўся дзеючым законам (за выключэннем шэрагу артыкулаў) амаль да паловы XIX ст. Усё гэта сведчыць, што нашы продкі стварылі выдатнейшы закон на стагоддзі. Яны не сумневаліся ў яго значэнні і каштоўнасці, бо звярталіся да нашчадкаў, у тым ліку да нас, словамі Статута: «Чиним явно сим нашим листом всем посполите и каждому зособна нынешним и напотом будучим...» [1,42].

Літаратура:

1. Статут Вялікага княства Літоўскага 1588 года: Тэксты. Даведнік. Каментарыі. Мінск.: БелСЭ, 1989. – 573 с.
2. Юхо Я.А. Кароткі нарыс гісторыі дзяржавы і права Беларусі. Мінск: Універсітэцкае, 1992. – 270 с.
3. Доўнар Ю.П. Судовая рэформа XVI стагоддзя ў Вялікім княстве Літоўскім. Мінск: БДУ, 2007. – 176 с.
4. Bardach J. Studia z ustroju i prawa Wielkiego Księstwa litewskiego XIV-XVII ww. Warszawa, 1970. - 580 s.